

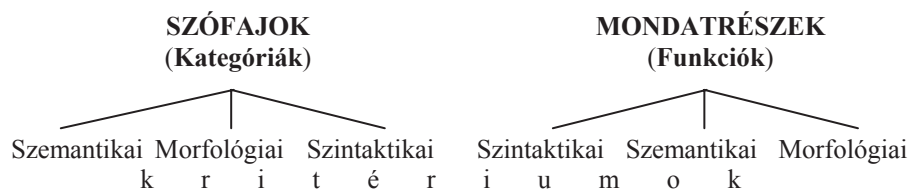
Mondatelemzés prototipikus szófajokkal

A szófajok és a mondatrészek

Szófaji kategóriákat használunk akkor is, amikor szószerkezeteket és alárendelt tagmondatokat különítünk el egymástól. (A magyarban megnevezhetjük a szószerkezeteket a meghatározótag mondattani szerepével is.) Ha ennyire uralják a szófajok a fölöttük levő szinteket is, felmerül a kérdés, hogy a mondatok elemzésekor nem lehetne-e a szavak szintje fölötti szinteket, a szószerkezetek és a tagmondatok szintjét is szófaji kategóriákkal leírni, főlegessé téve a szófaji kategóriák és a szintaktikai funkciók kettős, egymást át- meg átszövő rendszerét.

A nyelvrostírásban követelménynek tekintik a gazdaságosság elvét, amely szerint az a nyelvrostírás a magasabb rendű, amelyik ugyanazt a nyelvi valóságot kevesebb fogalommal és szimbólummal írja le. Ha az imént felvetődött kérdésre igenlő választ lehet adni, akkor a gazdaságosság igényeit is ki tudjuk elégíteni.

Az elemzés egyszerűsítésének lehetősége mellett szól az a nem eléggé ismert tény is, hogy mind a szófajok, mind a mondatrészek összetett fogalmak, és mind a szófajokat, mind a mondatrészeket ugyanazon három kritériumrendszer alapján lehet definiálni:

1. ábra: A szófajok és a mondatrészek meghatározásának kritériumai

Az is tény azonban, hogy a szófajok és a mondatrészek meghatározásakor nem egyforma jelentőségűek az egyes kritériumok, és szerepük nyelvenként változhat.

A szófajfogalom összetettségét mutatják eredeti görög, majd latin nevük is, amelyeket vagy lefordítottak más nyelvekre, vagy az eredeti nevükhöz hasonló formában használnak mind a mai napig. A *nomen substantivum* (főnév) vagy a *nomen adiectivum* (melléknév) elnevezés szemantikai töltetre utal: a főnév ténylegesen létező vagy elképzelt szubsztanciának a neve, a melléknév annak akcideniciája. Az **adverbium** (határozószó), amely a **verbumhoz** (az **igéhez**) van rendelve, szintaktikai viszonyt fejez ki. A *pronomen* (névmás) helyettesítő, deiktikus szerepével túlmutat a mondaton is. A *coniunctio* (kötőszó) szintaktikai szerepre, a *praepositio* (előjárószó) pedig csak bizonyos szavakat megelőző helyre utal. A középiskolai latin nyelvtanok (pl. Nagy *et al.*, 1975:11) az elődök nyomán a szófajokat ragozható és ragozhatatlan főnév alá rendelik, ami morfológiai osztályozást jelent. A morfológiai esetek viszont tipikus szerepükről kapták a nevüket: a *nominativus* a megnevező, az *accusativus* a vádoló, a *genitivus* a származás, a *dativus* az adás, a *vocativus* a megszólítás esete. Az *ablativus* mint általános határozói esetet vagy mint a szenvedő szerkezetben a cselekvés végrehajtójának az esetét (*ablativus auctoris*), tulajdonképpen az ágensnek az esetét csak később vették fel a névszók paradigmájába.

A magyarban a legfőbb szófajok, azaz a főnév, a melléknév, az ige és a határozószó alapvetően szemantikai kategóriák; ezért segítenek azonosításukban a kérdőszók. A homonimák (*ég, fal, vár* stb.) szófajának meghatározása viszont már csak szintaktikai keretekben lehetséges. A jelektől és ragoztól megfosztott magyar szavak morfológiailag aligha sorolhatók szófajokba.

Most vizsgáljuk meg a mondatrészeket! Lássuk először ismét a latint! Az alábbi szerkezeteket a latin nyelvtanok a mondattanban tárgyalják (Nagy *et al.* 1975):

1. Az **accusativus loci** olyan tárgyeset, amely helyhatározóként szerepel. A 'hely' mint jelentés a szemantika hatáskörébe tartozik:

Pater me hinc misit Rhodum. (Atyám innen Rhodus szigetére küldött.)

2. Ugyanilyen jellegű megnevezés a **genitivus causae** is. Olyan birtokos eset, amely okot nevez meg:

Suae quemque fortunae maxime paenitet. (Mindenkét legjobban a maga sorsa bánt.)

3. A következő mondatban olyan *ablativus* szerepel prepozícióval (**ablativus auctoris**), amely a szenvedő ige mellett a cselekvő személyre, tulajdonképpen az ágensre utal. Ez tematikus szerep:

Roma a Romulo condita est. (Rómát Romulus alapította.)

4. Az **accusativus praedicativus** ténylegesen szintaktikai szerepre utal:

Fac quam plurimos homines felices! (Tégy minél több embert boldoggá!)

A latin nyelv tehát a mondattanban elsősorban morfológiai eseteket kapcsol össze jelentésekkel és thematikus szerepekkel, és jól megvan a tulajdonképpeni mondatrészek nélkül.

Mi az alany például az angolban? Az a szerkezet:

- a) amely állító mondatban a VP előtt, kérdő mondatban – az alanyra kérdező kérdések kivételével, amelyek az állító mondathoz hasonló szerkezetűek – az operátor után áll;
- b) amelyet NP vagy NP-értékű tagmondat realizál;
- c) amely a passzív transzformációban fakultatív határozóvá válik;
- d) amely alanyesetben van;
- e) amely személyben és számban – ahol ez lehetséges – megegyezik a V-vel.
- f) Lehet még az alany kötelező vagy fakultatív. Stb.

Az a) és a c) pont a szintaxishoz, a b) pont a szófaji kategóriához, a d) és az e) pont pedig kimondottan a formához köti az alanyt. A felsorolásban a jelentés egyrészt az NP szemantikai komponense, másrészt az f) pont révén van jelen. Az f) pont kritériuma részben szemantikai, részben szintaktikai.

Mi a helyzet a magyarban?

A közismert iskolai elemzésekben az alanyra, a tárgyra, a határozóra, a jelzőre és a nekik protipikusan megfelelő, jelek és ragok nélküli szófajokra, azaz a főnévre, a határozósóra, valamint a melléknévre ugyanazokkal a kérdőszókkal kérdezhetünk – a mondatrészek esetében az állítmány kíséretében. A magyarban tehát a szófaji kategóriák szemantikai komponense uralja a mondattani elemzést.

Az eddigiek és az alábbi példák alapján azt is megállapíthatjuk, hogy a mondatrészek szerinti elemzés nagymértékben nyelvspecifikus, míg a szófaji kategóriák nyelvről nyelvre kevésbé változnak:

	Szintaktikai funkciók: Szófajok:	
<i>Félek az apámtól.</i>	Határozó	apám (N)
<i>Timeo patrem meum.</i>	Accusativus (Tárgy)	pater (N)
<i>Ich fürchte mich vor meinem Vater.</i>	Határozó	Vater (N)
<i>I am afraid of my father.</i>	Posztmodifikátor	father (N)
<i>Я боюсь отца.</i>	Дополнение	отец (N)

A mondatelemzések

A mondatrészek összetettsége lehetővé teszi, hogy a mondatok elemzése kategóriákra vagy szintaktikai funkciókra, vagy szemantikai szerepekre épüljön, de kombinálhatók is a kritériumok. A csak egy szempontot figyelembe vevő elemzés sok mindent elfed az elemző elől.

Ebben a részben magyar mondatok segítségével néhány elemzést mutatok be kellő egyszerűsítéssel. Az általánosíthatóság érdekében az angolban ismeretes szimbólumokat használom.

1. Három szintet, a tagmondatnak, a szószerkezetnek és a szónak a szintjét leíró mondatelemzés lineárisan elhelyezett **kategoriális** szimbólumokkal:

A macska *megfogta* *az egeret.*
NP: Art + N **VP: V** + **NP: Art + N**

Lehetséges elemzési mód, de semmit sem mond a szintaktikai funkciókról.

2. Mondatelemzés csak **funkcionális** szimbólumokkal:

A macska *megfogta* *az egeret.*
S **V** **O_d**

Ez az elemzés semmit sem mond a szószerkezet szintjéről, a szófajokról.

3. Mondatelemzés **funkcionális és kategoriális** szimbólumokkal:

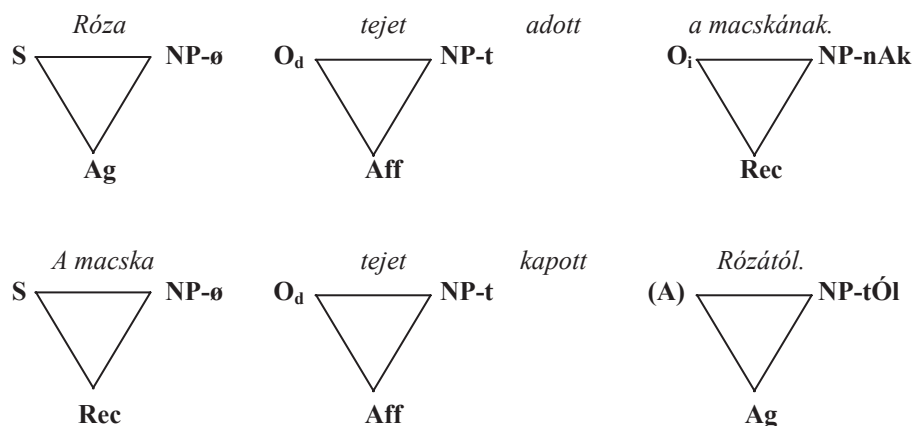
A macska *megfogta* *az egeret.*
S/NP: Det/Art + H/N + **V/Vgp** + **O_d/NP: Det +H/N**

Ez az elemzés pontosan megnevezi a szintaktikai funkciókat mind a tagmondatok, mind a szószerkezetek szintjén, és azonosítja a szófajokat. Arról azonban semmit sem árul el, hogy a párokba állításukon túl van-e közük egymáshoz a szintaktikai funkcióknak és a szófajoknak. Ha van például a háznál fehér és fekete macska is, mondhatom, hogy *A fekete macska fogta meg az egeret*, vagy csak azt, hogy *A fekete fogta meg az egeret*. Az 1. pontban és a 3. pontban bemutatott elemzés szerint *a fekete macska* szerkezetben a *feket*e melléknév, *a fekete* szerkezetben főnév. A *feket*e szónak erről a szófajváltásáról mind a két elemzés hallgat.

4. Mint már említettem, a nyelvészet egyik követelménye a gazdaságosság. A közvetlen összetevős [KÖ = IC (Immediate Constituent)] elemzésre épülő Generatív Grammatika a gazdaságosságot szem előtt tartva csak **kategoriális** szimbólumokat használ az ágrajzokban, amelyekből azonban a szubkategorizációs megkötések szimbólumainak, valamint az egyes csomók között kimutatható relációknak a segítségével a szintaktikai funkciók is azonosíthatók. Ez az eljárás tehát az előző pontban ismertetett elemzéshez hasonlít azzal a különbséggel, hogy rámutat ugyan az összetevők közötti hierarchikus viszonyokra, de a szintaktikai funkciók csak implicite rejtőzköd-

nek az ágak között. A szófajok szemantikai és szintaktikai síkjának a kapcsolatáról, illetve disszonanciájáról viszont ez az elemzési mód sem mond semmit.

5. Elemzés **funkcionális**, **kategoriális** és **thematikus** szimbólumokkal:

Az egyszerűség kedvéért az ige felbontásától (vö. Budai, 1997) eltekinttem.

Az **Ag** (Agentive), az **Aff** (Affected) és a **Rec** (Recipient) thematikus szerepek. (Tekintsünk most el a terminológiai vitáktól!)

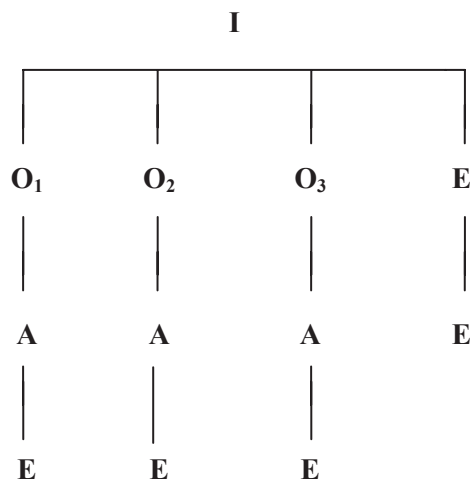
Itt tulajdonképpen egy-egy ige vonzatkeretéről, argumentumairól van szó, amelyekhez hozzárendeljük a szintaktikai funkciókat, a kategoriális információkat és a szemantikai (thematikus) szerepeket.

Ez az elemzés sem árul el semmit a szintaktikai funkciók és a szófajok bensőbb kapcsolatáról, és az különösen rejtve marad, hogy valamilyen módon összefüggésbe hozhatók-e egymással a szintaktikai funkciók és/vagy a szófaji kategóriák a thematikus szerepekkel. Mindennek ellenére ez az elemzési mód lényeges összefüggésekre világít rá: Ha például az azonos tényállást különböző szerkezetű mondatokkal fejezzük ki, tanulmányozhatjuk, hogyan változnak elsősorban a szintaktikai funkciók és kevésbé az őket realizáló szerkezetek, míg a thematikus szerepek változatlanok maradnak.

A mondat általános szintaktikai képlete

Lucien Tesnière (1959) a függőségi nyelvtan jegyében készült művében a mondatelemzést négy szófajra (**I**, **O**, **A**, **E**), e négy szófaj társulási lehetősé-

geire, illetve korlátaira építi. A mondatok általános, a szintaktikai viszonyokat kifejező képletét így adja meg:

2. ábra: A mondatok általános szintaktikai képlete

A rövidítések alapja az eszperantó szófajok végződése (saját példáimmal illusztrálva):

I	(<i>sanigi</i>	=	<i>meggyógyítani</i>)	=	V	=	Ige
O	(<i>sano</i>	=	<i>egészség</i>)	=	N	=	Főnév
A	(<i>sana</i>	=	<i>egészséges</i>)	=	Adj	=	Melléknév
E	(<i>sane</i>	=	<i>egészségesen</i>)	=	Adv	=	Határozószó

Mondatrész szimbólumok is szerepelnek a képletben:

O₁	=	S	=	Alany
O₂	=	O_d	=	Tárgy
O₃	=	O_i	=	Részeshatározó

A prototipikus szófajok

A 2. ábrában látható képlet ugyan a mondatok szintaktikai vázát adja meg, de a megjelölt szófajokban egyszerre vannak jelen a szófaj tipikus szemantikai és szintaktikai jellemzői. Ezeket a szófajokat én **prototipikus** szófajoknak tekintem. A prototipikus szófajt a három sík, a szemantikai, a szintaktikai és a morfológiai sík metszéspontjába helyezem:

3. ábra: A prototipikus szófajok komponensei

A prototipikus szófajban Tesnière-rel összhangban a következő egyenleteket találjuk:

- I** = ige + állítmány
- O** = főnév + cselekvéshordozó (alany/tárgy/részeshatározó)
- A** = melléknév + jelző
- E** = határozószó + határozó

Tesnière (1959) képletében a szemantikai és a szintaktikai jegyeket egyező prototipikus szófajokat az eszperantó végződés morfológiailag is rögzítik.

A szófaj tehát három sík, a szemantikai, a szintaktikai és a morfológiai sík metszéspontjában helyezkedik el. A prototipikus szófaj szemantikai és szintaktikai jegyei megfeleltethetők egymásnak, de morfológiailag csak bizonyos típusú nyelvekben rögzítettek.

A latinra visszatérve meg kell állapítanunk, hogy névszói és igéi morfológiailag is rögzített prototipikus szófajok, amelyekben az érzékelhető formákhoz hol az inherens szemantikai, hol a relációs jegyeket rendelték. Tehették, ugyanis a prototipikus szófajokban az egybezárt szemantikai és szintaktikai jegyek kölcsönösen feltételezik egymást, redundánssá téve hol az egyiküket, hol a másikukat. Az **‘accusativus loci’**-ban például benne van az is, hogy határozó, mert az ige alárendeltje; a **‘genitivus causae’** a példamondatban prototipikus alany, mert egyetlen **O** bővítménye, cselekvéshordozója az **I**-nek, de ugyanakkor nem nominativusi, hanem genitivusi alakban realizálódik. Ez azt is mutatja, hogy univerzálisnak csak a szemantikai és a szintaktikai sík egysége érvényesül a prototipikus szófajban, bár nyelvenként hol az egyik, hol a másik komponens a domináns, míg a morfológiai sík jellemzői nyelvspecifikusak.

A magyarban azért tűnik a mondatelemzés elsősorban szemantikai jellegűnek, mert a magyar prototipikus szófajban a szemantikai komponens a domináns a legtöbb szó esetében, elhalványítva a szófaj relációs tulajdonsá-

gait. A gyakran használt alaptag, meghatározótag terminusok is a szemantikai síkot emelik ki.

A szófajfogalomban – különösen a magyar nyelv esetében – a szemantikai kompenens jelentőségének a hangsúlyozása ellentétben áll a *Strukturális magyar nyelvtanban* Kenesei (2000) felfogásával. Bár szerinte (2000:93–94) is a hagyományos grammatikák háromféle kritérium (a jelentés, az alaktani viselkedés és a mondatbeli szerep) alapján különböztetik meg a szófajokat, majd így folytatja: „az alaktani viselkedés és a mondatbeli szerep a formális tulajdonságok közé tartozik, míg a jelentés nem.” Következtetése:

Ezért ebben is követve a saussure-i tanítást – a szófajok meghatározásában a jelentésbeli vonatkozásokat feleslegesnek tartjuk, és a továbbiakban eltekintünk tőlük. Mivel továbbá az alaktani sajátosságok szorosan összefüggnek a mondatbeli szereppel, hiszen például ha egy szónak tárgyragja lehet (alaktani tulajdonság), akkor biztosan lehet tárgy a mondatban (mondatbeli szerep), ezeket egységesen fogjuk kezelni” (Kenesei: 2000:94).

Milyen alapon zárja ki Kenesei a szófajokat megkülönböztető három kritérium egyikét, a jelentést?

Ez ellentmond egy korábbi kijelentésének (Kenesei: 2000:79) is, amely szerint „a nyelvi intuíciónak és ezzel összhangban a nyelvtanírói hagyománynak legjobban megfelelő szófajfogalmat” igyekszik megközelíteni.

Hogyan számol el a magyar anyanyelvi beszélő intuíciójával – amelyre egyébként máshol is szívesen apellál –, amikor az például az alaktanilag jelöletlen és a szintaktikai környezetből kiemelt *ház*, *nagy* és *megy* magyar szavakat főnévként, melléknévként, illetve igeként tudja kezelni, ha szükséges. Itt csak arról lehet szó, hogy az anyanyelvi beszélő a denotatív jelentések fajtáit fogja fel: a *ház* esetén a szubsztanciajelentést, a *nagy* és a *megy* esetében pedig az akcidenciajelentést. Még pontosabban: a *nagy* mint minőségjelentés, a *megy* mint cselekvésjelentés tudatosul benne valamilyen formában. Csak a jelentés lehet az, amire támaszkodni tud, ha ezt az elmondotaknál jóval ösztönösebben, nem explicit módon teszi is.

Az rendben van, hogy az alaktani sajátosságok összefüggnek a mondattani szereppel, de a prototipikus szófajok esetén éppen a jelentés az, amely egy-egy szót valamilyen mondatbeli szerepre alkalmassá tesz, és alaktanilag is jelentése révén válik olyanná, amilyenné, ha éppen vannak alaktani ismerető jelek az adott nyelvben.

Az is igaz lehet, hogy ha van tárgyragja egy főnévnek, akkor lehet a mondatnak tárgya is. A különféle esetű szóalakokból azonban nem okvetlenül derül ki a mondatbeli szerep: az 1. latin mondatban a *Rhodum* accusati-

vus, de nem tárgy, hanem határozó; a 2. mondatban a *suae ... fortunae* genitivusban van, és alany. Egyébként az is kérdés, hogy beszélhetünk-e itt határozói vagy alanyi mondatbeli szerepről. Ha igen, azt csak a jelentés alapján tehetjük. A latin grammatikákat nemigen érdeklik az ilyen mondatbeli szerepek. Fontosabb számukra az adott alaktani eszközzel kifejezhető jelentés, a fenti példákban a hely (locus), illetve az ok (causa).

Az meg végképp érthetetlen, hogyan lehet száműzni a jelentést Saussure-re hivatkozva, amit Kenesei már előbb is megtett:

Mivel a modern kori nyelvtudomány lényegében azon a saussure-i elven nyugszik, amely szerint a nyelv forma, nem pedig szubsztancia, a szó, szófaj, toldalék fogalmának megragadásában is a formai, nem pedig a tartalmi, jelentésbeli tulajdonságokat fogjuk vizsgálni (Kenesei: 2000:76).

Nyilván a szó is és a toldalék is jel (signe), amely Saussure szerint elválaszthatatlanul – lásd a papírlaphasonlatot – egyesíti magában a jelölőt (signifiant) és a jelöltet (signifié).

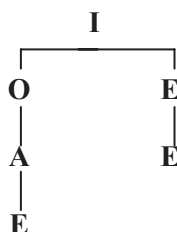
A szófaji tulajdonságok és a nyelvi szintek

A szemantikai, a szintaktikai és a morfológiai sík metszéspontjában található **szófaj három szinten jellemezhető**: a szó, a szó szerkezet és a tagmondat szintjén.

A szófaj bizonyos nyelvekben, például az angolban, csak a morfológiai síkot megjelenítő nyelvi eszközök segítségével nevesíthető a szókincs kis hányadán. A szavak nagy százaléka a névszó és az ige között lebeg mindaddig, amíg egy szinttel feljebb nem lépünk. Az anyanyelvi beszélő szemantikailag ugyan valószínűsíteni tudhatja, hogy elsősorban melyik szófajra esélyes az adott szó, de a másik két szint hiányában szófajról a szó szintjén ilyenkor nem beszélhetünk. A magyar nyelv ebből a szempontból előnyösebb helyzetben van. A magyar szavak prototipikus szófaja általában a szerkezetekből kiemelve is azonosítható. A latin szavak pedig önmagukban is kész szófajok, mert morfológiailag is karakteresek. Bármennyire képlékeny vagy félkész, vagy egészen komplett legyen is egy szó szófaja, magára a szófajra nincs szükség a szó szintjén. Legjobb esetben is **a szintaktikai sík a szó szintjén csak potenciálisan létezik**. A szintaktikai sík ténylegesen csak a **szó szerkezetben** kezd realizálódni. A szintaktikai szerep megváltoztatása is csak ezen a szinten és e fölött a szint fölött válhat szükségessé.

A szófajok prototipikus társulásai

Károly Sándor (1963) a 2. ábrán látható képletből kivenné a két középső oszlopot, és a cselekvéshordozók közül a tárgyat és a részeshatározót a határozók közé sorolná, és csak a határozókon belül emelné ki a tárgy szerepét. Javaslata szerint az alábbi képletet kapjuk:

4. ábra: A mondatok egyszerűsített általános képlete

Ennek a képletnek megvan az az előnye, hogy könnyebben átláthatjuk, mely prototipikus szófajok állhatnak egymással szintaktikailag függőségi viszonyban, és melyek nem. Sok előnnyel járna a nyelvek összehasonlításában is, ha a 2. és a 3. cselekvéshordozót a határozók közé sorolnánk, de most ezzel nem foglalkozunk.

A Károly Sándor (1963) által leegyszerűsített képlet alapján könnyen kiszámolhatjuk, hogy a prototipikus szófajok öt kéttagú prototipikus szerkezetet alkothatnak az alá-fölérendeltség szempontjából. Az alábbi példákban a nyíl bal oldalán lesz az alárendelt tag, a jobb oldalán a fölérendelt tag. A szintaxis szempontjából az alárendelt tag játssza a fontosabb szerepet, ugyanis ő a determináns. A példákban ezért a nyíl bal oldalán levő szimbólumnak megfelelő részt emelem ki:

- a) $O \rightarrow I$: *Száll a madár. Kenyeret eszik. A kutyának adta.*
- b) $E \rightarrow I$: *Itt lakik. Most alszik. Hogyan csináltad?*
- c) $A \rightarrow O$: *nagy ház, zöld erdő, magas láz, kék tó.*
- d) $E \rightarrow A$: *túl jó, elég nehéz.*
- e) $E \rightarrow E$: *túl korán, majdnem mindenütt.*

A d) és az e) pontban az **E** az **A**-nak, illetve egy másik **E**-nek az intenzitását fejezi ki. Elég kevés olyan **E** sorolható ide, amelyik elsődlegesen **E**.

A kétagú szerkezet szószerkezetlánccá formálható:

$A \rightarrow O + O \rightarrow I = A \rightarrow O \rightarrow I$: *Repül a nehéz kő.*

$E \rightarrow A + A \rightarrow O = E \rightarrow A \rightarrow O$: *elég olcsó ebéd.*

$E \rightarrow E + E \rightarrow I = E \rightarrow E \rightarrow I$: *Elég korán kelt.*

Az **I**-nek alárendelve bokrosodhat az **O**. Itt most figyelembe vehetjük a 2. ábra törölt két középső oszlopát is, hogy példázhassuk mind az első, mind a második, mind a harmadik cselekvéshordozót mint az **I** alárendeltjét, illetve determinánsát. Egyszerre két vagy három cselekvéshordozó is megjelenhet az **I** alárendeltjeként, illetve determinánsaként: *A macska (**O**₁) tejet (**O**₂) iszik. Róza (**O**₁) tejet (**O**₂) adott a kutyának (**O**₃).* Ezekben a mondatokban is az **O** → **I** összeszerkeszthetőségéről van szó. (Az **O**₁ csak akkor kerülhet a bokorba, ha az alanyt a másik két cselekvéshordozóval egyenértékűnek tekintjük, ahogy azt maga Tesnière is tette.)

Nem folytatom tovább; jól ismert szerkezetekről van szó. A prototipikus alá-fölérendelés szempontjából nincs különösebb jelentősége a kettőnél több tagú szerkezeteknek, amelyek a kétagú szerkezetek szószerkezetlánccá vagy szószerkezetbokorrá való átalakítását jelentik.

A fentiek lényegét szövegesen is megfogalmazva: Az **O** (főnév + alanyként vagy tárgyként, vagy részeshatározóként funkcionáló cselekvéshordozó) és az **E** (határozószó + határozó) az **I** (ige + állítmány) ↑ determinánsa, illetve ↓ függő tagja. Az **A** (melléknév + jelző) az **O** (főnév + alanyként vagy tárgyként, vagy részeshatározóként funkcionáló cselekvéshordozó) ↑ determinánsa, illetve ↓ függő tagja. Az **E** (határozószó + határozó) az **I**-n kívül az **A**-nak (melléknév + jelző) és önmagának a ↑ determinánsa, illetve ↓ függő tagja.

A transláció

A Tesnière (1959) által bevezetett francia ‘translation’ terminust Károly Sándor (1963) **szófajátváltás**nak fordította, amely azonban nem szerencsés elnevezés, mert azt sugallja, hogy a transláció csak a szó szintjére jellemző. Érdemesebb inkább **szintaktikai szerepváltás**nak mondani a translációt. A szószerkezet és a tagmondat szintjén is úgy tűnik, mintha csak egy bizonyos szóhoz kapcsolódna a translatív, a transláció eszköze, de hatásköre kiterjed az egész szószerkezetre, illetve tagmondatra. A magyar nyelvben például elég könnyen nyomon követhetjük a translációt, amelyet jellegzetes translatívok tesznek felismerhetővé.

A transláció, azaz a szintaktikai szerepváltás lényegét így summáznám:

A prototipikus szavak és szerkezetek (szószerkezetek és tagmondatok) bizonyos kombinációi csak szintaktikailag blokkoltak, szemantikai töltetük azonban egymásra vonatkoztatható. A szemantikai tartalom lényeges megváltoztatása nélkül a transláció, azaz a szintaktikai szerepváltás segítségével oldhatók fel a szavak, a szószerkezetek és a tagmondatok blokkolt társulásai. A transláció az adott egység szintaktikai síkját tekintve kétarcú alakzatokat hoz létre. A transláció révén keletkezett új egység az alárendelt tagnak a régi, a fölérendelt tagnak pedig az új arcát mutatja.

A $I > O$ -ban például az I megtarthatja alárendelt tagjait $[(O_1), O_2, O_3, E]$, míg O -ként egy másik I alárendelt tagmondata lehet.

Az a lényeges állítás, hogy a translatív hatásköre a szónál nagyobb egységre is kiterjedhet ellentétben áll a *Strukturális magyar nyelvtan* felfogásával. Laczkó Tibor (2000) a zárójelezési paradoxonok tárgyalásakor többek között azt a jelenséget elemzi, amikor egy toldalék hozzákapcsolódik egy szóhoz, de a végződés hatáskörébe a szónál nagyobb egység tartozik. Például a *János ebéd utáni kiabálása* szerkezetben az *-i* nemcsak az *után* névutót, hanem az *ebéd után* szerkezetet vonja a hatáskörébe. Az elemzési lehetőségeket latolgatva, Laczkó lényegében meg is találja a dolgozatomban helyesnek tartott felfogást, amikor ezt írja:

Egy érdekes elemzés szerint a koreaiakban és a japánban vannak olyan morfológiai egységek, amelyek ragozott főnevekhez kapcsolódva nem változtatják meg azok kategóriáját és nem rendelkeznek számottevő szemantikai töltettel sem, viszont nagyon fontos kombinatorikus információt hordoznak. Azt jelzik, hogy az a konstituens, amelynek részei, igei vagy főnévi kategóriájú kifejezésekkel kombinálható (Laczkó, 2000: 631).

Majd így folytatja a következő oldalon:

E jelenség analógiájára mondhatnánk azt, hogy az *-i* végződésnek hasonló kombinatorikus típusváltató szerepe van a magyarban. Vagyis az *utáni* szó nem melléknév, hanem továbbra is névutó, és az *-i* a végén csak azt jelzi, hogy az ilyen PP főnévi fejekkel kapcsolódik össze (Laczkó, 2000: 632).

Kár, hogy mindjárt el is utasítja ezt a lehetőséget: „Több érv is szól azonban ez ellen a megközelítési mód ellen. Először is az *-i* nem kapcsolódhat esetragos főnevekhez” (Laczkó, 2000: 632). Laczkó Tibor tehát hiába lelt rá a helyes megoldásra, mert az nem illik bele abba a nyelvtudományi keretbe, ame-

lyet kényszerzubzonyként választott magának, amelyben képző csak a kifejezés fejéhez kapcsolódhat.

A nyelvi egységek blokkolt kombinációi és feloldásuk translációval

A 4. ábra alapján már könnyű kikalkulálni, hogy a prototipikus ‘szófajok’-nak (pontosabban: szavaknak, szószervezeteknek, tagmondatoknak) bármely nyelvben összesen tizenegy blokkolt szintaktikai kombinációja lehetséges. (A blokkolt kombinációk előtti csillag [*] az egész struktúrát helyteleníti.) A transláció segítségével, amely a nyíl (\rightarrow) akármelyik végén álló egységre vonatkozhat, helyreállítható a prototipikus kapcsolat. (Egy adott kontextusban természetesen csak az egyik irányban lehet érvényes a transláció.)

A tizenegy blokkolt szintaktikai kombináció és feloldása – magyar nyelvi példákkal illusztrálva:

Blokkolt társulások	Transzláció	Magyar nyelvi példák A félkövérrel kiemelt részek a transzlatívok .
1.	*I \rightarrow I	
	I>O \rightarrow I	<i>Szeret olvasni. Tudom, hogy szeret.</i> <i>Abbahagyta a tanulást.</i>
	I>E \rightarrow I	<i>Elment tanulni.</i> <i>Sétálva tanul. Olvas, amikor eszik.</i>

Gyakori translációk. Az első képletben a tárgyi mellékmondatokról (*olvasni; hogy szeret*) és a deverbális főnévképzéséről (*a tanulást*), a másodikban pedig a célhatározói (*tanulni*) és a mód- (*sétálva*), illetve az időhatározói (*amikor eszik*) tagmondatokról van szó.

Megtarthatja bővítményeit az **I>O**: *Szeret **az ügyben** olvasni. Szeret **verseket** olvasni.* Szószervezetbokr formájában is: *Szeret **az ügyben verseket** olvasni.*

Megtarthatja bővítményeit az **I>E** is: *Elment **a nyelvtant** tanulni. **A kertben** sétálva tanul.*

Az I-nek alárendelt igeneves szerkezeteket tagmondatokként kezellem.

Az *-ás, -és* transzlatívval képzett deverbális főnév nagyon hasonlít az angol gerundiumra, amely megtarthatja az igei bővítményeit, tehát tagmondatnak tekinthető. Az *-ás, -és* végű deverbális főnév azonban egyértelműen fő-

névként viselkedik, ezért nem alkot tagmondatot. Szemantikailag ugyan megtarthatja alanyát vagy tárgyát, de csak **O>A** szintaktikai formában: *a gyerekek(nek az) írása* (**genitivus subiectivus**), *a nyelvek(nek a) tanulása* (**genitivus obiectivus**). Jelöletlenül mind a kettő összetett szóvá válik: *gyerekírás*, *nyelvtanulás*.

Más képzők is lehetnek transzlatívok: *a pénz imádata* (**genitivus obiectivus**), *az anya szeretete* (**genitivus subiectivus** vagy **obiectivus**).

A németben például a deverbális főnév átveheti az igei fő összes bővítményét genitivusi alakban vagy előjárós szó szerkezetként: *die Auslieferung der Brote / an die Käufer / durch die Bäckerei*; *die Prüfung des Geräts / auf die Genauigkeit / durch den Fachmann* (Sommerfeldt–Schreiber, 1977). A magyarban viszont a deverbális főnév mellett a bővítményeknek, különösen a cselekvéshordozóknak a megtartása általában összeszerkesztési akadályokba ütközik (Budai, 1984).

2.	*I → O	I>A → O	<i>ballagó diákok, talált tárgyak, az elvégzendő feladat</i>
----	---------------	-------------------	--

Ebben az igen gyakori transzlációban megtarthatja bővítményeit az **I>A**: *a májusban ballagó diákok*, *a vonaton talált tárgyak*, *a ma elvégzendő feladatok*.

3.	*I → A	I>E → A	<i>főve jobb</i>
----	---------------	-------------------	------------------

Megtarthatja bővítményeit az **I>E**: *keményre főve jobb*.

Nem lehet gyakori ez a transzláció.

4.	*I → E	I>E → E	<i>játszi (?) könnyedén</i>
----	---------------	-------------------	-----------------------------

Ritka.

5.	*O → O	O>A → O	<i>a ház(nak) a teteje, egy maroknyi föld, nagy fontosságú ügy, sáros utca, a falubeli legények</i>
		O → O>I	<i>Sózsa a szalonnát. Lapátolja a szemetet.</i>

A mai magyarban az **-ú**, **-ű** csak szó szerkezetet válthat át:

6.	*O → A	O>E → A	<i>kőkemény, jéghideg, sziklaszilárd</i>
----	---------------	-------------------	--

		$O \rightarrow A>I$	<i>Sárgulnak a levelek. Fehéríti az inget. Zöldell a fű.</i>
--	--	---------------------	--

Az $O>E \rightarrow A$ képletben a transzlatív zéró, ezért a példák összetett szavak.

Megtarthatja bővítményeit az $A>I$: **Nagyon** sárgulnak a levelek. **Hipóval** fehéríti az inget. **Szépen** zöldell a fű.

7.	$*O \rightarrow E$	$O>E \rightarrow E$	<i>kőkeményen, jéghidegen, sziklaszilárdan</i>
		$O \rightarrow E>I$	

Az $O>E \rightarrow E$ translációra hozott példákat inkább az $O>E \rightarrow A>E$ képletnek tekinthetjük.

8.	$*A \rightarrow A$	$A>E \rightarrow A$	<i>nagyon mély, kissé hideg</i>
		$A \rightarrow A>O$	<i>nagy mélység, a szegény gazdagok, kékes zöld</i>

A felső sorra sok példát lehet hozni, ha kettős translációt is elfogadunk:

$O>A>E \rightarrow A$:

Az $A>E \rightarrow A$ képlethez tartozónak vélem az olyan összetett melléknevet, mint az *örökzöld, sötétkék*. Az összetétel első tagjához zéró transzlatív járul.

9.	$*A \rightarrow I$	$A>E \rightarrow I$	<i>Boldogan élnek. Nagyon szereti. Németül beszélnek.</i>
		$A>O \rightarrow I$	<i>Nem szereti a hideget. Vettem egy újat. Megveti a gazdagságot.</i>
		$A \rightarrow I>O$	<i>szorgalmas tanulás; mélyszántás, gyorsírás</i>

Az $A>E \rightarrow I$ képletben a függő tag ($A>E$) az **I** igen gyakori alárendeltje.

Az $A>O \rightarrow I$ képlet, amelyben transzlatívként a névelő vagy a **-ság, -ség** szerepel, ugyancsak gyakori jelenség a magyarban.

Az $A \rightarrow I>O$ képlet alapján jelzős deverbális főneveket; jelöletlen **A** esetén pedig összetett szavakat kapunk.

10.	$*A \rightarrow E$	$A>E \rightarrow E$	<i>mélyen alatta, magasán fölötte</i>
		$A \rightarrow E>O$	<i>a nagy hogyan, egy csendes miért</i>

11.	*E → O	E>A → O	<i>a mai újság, az akkori kormány, a fára való dísz, a polcon levő könyvek, a kertben játszó gyerekek, a buszon talált er-nyő, „minden áldozatrai készségnek”</i>
		E → O>A	<i>nagyon férfias/gyerekes, nagyon sós,</i>
		E → O>E	<i>korán reggel</i>
		E → O>I	<i>Nagyon megsózta. Az udvaron lapátol.</i>

Az első translációhoz (E>A → O) igen gyakran folyamodik a magyar nyelv. Ilyen esetekben minden bizonnyal az -i a leggyakoribb transzlátív, de sűrűn folyamodunk a szemantikailag üres *való, levő* transzlátívokhoz is, illetve teli szavak melléknévi igeneveihez. A képletre példaként hozott idézet Kossuth Lajostól való. A teljes mondat így hangzik:

Mint a hegytetőről megindított hógomoly szüntelen nő és hengergőztében mind nagyobb s nagyobbá lesz, olyan volt a Tisza partjain talált nép, melynek tetőpontra jutott lelkesülését az istennek hatalmas keze, általam igénytelen eszköz által megindítván, a hazaszeretet tiszta fejr havában odább és odább hengeredve, a harcvágnak és **minden áldozatrai készségnek** (B. L.) olly óriási nagyságára nőtt, miként rop-pant erejével okvetlen szétzuzand minden ellenállást, melyet elébe a gonosz szándék emelt (Felhívás Csanád, Szatmár, Bihar és Békés megyék népéhez általános felkelésre, 1948. ok-tóber 5).

(Köszönetet mondok Domonkosi Ágnes kolléganőnek, aki volt szíves felhívni a figyelmemet erre az idézetre.)

Az angol nyelvben ugyanúgy szükség van a hasonló tartalmú szerkeze-tekre. Amennyiben az E>A függő tag elsődlegesen határozószó, jelöletlenül kerül a fölérendelt tag elé (*the then government [az akkori kormány]*), míg prepozíciós szerkezetként pozicionális transzlátívval a fölérendelt tag mögött van a helye (*the words on the blackboard [a táblán levő szavak]*). Megjegy-zem, hogy a Longman-szótár – helyesen – a hasonló szerepű *then* szót önál-ló szócikkben *adj* (melléknév) címkével ellátva mutatja be. Hasonlóan jár el a következő szerkezetek kiemelt tagjaival is: *the outside lane* (a **külső** sáv), *the up train* (a **londoni** [= **Londonba menő**] vonat).

Érdekes, hogy az „*áldozatrai készség*” mellett pozicionális megoldás is van az idézett beszéd címében: „*Felhívás ... felkelésre*”.

Konklúzió

E néhány példa alapján is megállapíthatjuk, hogy a szemantikai és a szintaktikai jellemzőket egyesítő prototipikus struktúra (a prototipikus szó, amely nyelvenként változóan esetleg morfológiailag is karakteres, a prototipikus szószerkezet és a prototipikus tagmondat) fogalmára, valamint a blokkolt szintaktikai társulásokat feloldó translációra támaszkodva egységes szempontok szerint végezhető a nyelvi szerkezetek elemzése bármelyik nyelvben, megkönnyítve a nyelvek összehasonlítását is.

Irodalom

- Budai L. (1984) A nominalizáció korlátai a magyarban. *Magyar Nyelv* 80/3. pp. 313–23.
- Budai L. (1987) A szekunder alany- és tárgyválasztás néhány esete az angolban és a magyarban. In: Budai L. (szerk.) *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis XVIII/1*. Eger, Hungaria. pp. 3–19.
- Budai L. (1988) Partitivusi és holisztikus iránytárgy. *Magyar Nyelv*. 84/4. pp. 433–43.
- Budai L. (1997) *English Phrasal and Clausal Syntax. Synopses of Thirty Lectures*. University of Veszprém: Veszprémi Egyetemi Kiadó.
- Budai L. (1998) A mondatrészek komplex elemzése. In: Horváth K. és Ladányi M. (szerk.) *Elem szerkezet és linearitás. A jelentés és szerkezet összefüggése*. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. pp. 45–56.
- Károly S. (1963) Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok I*. Budapest: Akadémiai Kiadó. pp. 161–86.
- Kenesei I. (2000) Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer F. (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 75–136.
- Laczkó T. (2000) Zárójelezési paradoxonok. In: Kiefer F. (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 619–651.
- Longman (1987) *Longman Dictionary of Contemporary English*.
- Máté J. (1997) *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Nagy F., Kováts Gy. és Péter Gy. (1975) *Latin nyelvtan a gimnázium számára*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Sommerfeldt, K-E. – H. Schreiber (1977) *Wörterbuch zur Valenz und Distribution der Substantive*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- Tesnière, L. (1959) *Éléments de syntaxe structurale*. Paris: Klincksieck.